

ГРОМАДЯНСЬКА ОСВІТА В ПРОФІЛЬНІЙ ШКОЛІ В УКРАЇНІ ТА ЗАРУБІЖНИХ КРАЇНАХ

Наукова доповідь на методологічному семінарі «Профільна середня освіта: виклики і шляхи реалізації», 4 квітня 2024 р.

<https://doi.org/10.37472/v.naes.2024.6113>

РЯБОВОЛ Лілія Тарасівна

доктор педагогічних наук, професор,
головний науковий співробітник
відділу суспільствознавчої освіти
Інституту педагогіки Національної
академії педагогічних наук України,
м. Київ, Україна

Тетяна Олексіївна РЕМЕХ

кандидат педагогічних наук,
старший дослідник, завідувач
відділу суспільствознавчої освіти
Інституту педагогіки Національної
академії педагогічних наук України,
м. Київ, Україна

Анотація. У науковій доповіді представлено ключовий підхід до розуміння ролі освіти, зокрема громадянської освіти, на сучасному етапі суспільного розвитку як чинника забезпечення національної безпеки. Проведений аналіз компетентнісного потенціалу громадянської та історичної освітньої галузі дав підстави для висновку, що громадянська освіта має бути обов'язковим складником змісту профільної середньої освіти. У результаті здійсненого дослідження виявлено різні підходи до організації громадянської освіти в європейських країнах. Аналіз зарубіжного досвіду дав змогу встановити, що громадянська освіта покликана забезпечити формування громадянської компетентності та є обов'язковим складником змісту старшої профільної освіти, а також вагомим складником змісту громадянської освіти є правові знання та цінності. З'ясовано, що європейська модель громадянської освіти орієнтована на засвоєння учнями комплексу знань про устрій суспільства і держави, місце та роль у ньому громадянських інститутів та власне громадян як активних, залучених учасників демократичних процесів на різних рівнях. На основі зарубіжного досвіду запропоновано два варіанти впровадження громадянської освіти у старшій профільній школі в Україні: окремий інтегрований курс «Громадянська освіта»; інтеграція відповідного змісту в інші предмети/курси як історія тощо.

Ключові слова: правознавчий матеріал; інтегрований курс; компетентнісний потенціал; європейська модель громадянської освіти.

На сучасному етапі суспільного розвитку освіта розглядається як чинник реалізації національної безпеки. Особлива роль нині належить *громадянській освіті*. Так, у звіті «U.S. Education Reform and National Security» («Реформа американської освіти і національна безпека») (2012) зазначено, що учнів слід розвивати як активних та залучених громадян (to create an active and engaged citizenry), готових

до використання основних прав та виконання обов'язків (Klein et al., 2012). Колектив авторів аналітичної доповіді «Безпекові виміри освітньої політики: світовий досвід та українські реалії» підкреслюють, що в умовах протистояння України зовнішньому ворогу вітчизняна система освіти має функціонувати як потужний засіб утвердження української державницької свідомості й ідеології,

що актуалізує суспільно-гуманітарні предмети, як от: українська мова та література, вітчизняна та всесвітня історія, громадянська освіта, зокрема медіаосвіта (Іщенко та ін., 2017). Чинниками, що посилюють роль громадянської освіти, є поліетнічність, полікультурність й поліконфесійність українського суспільства та проблеми національної ідентичності й консолідації українського народу (Ремех, 2023 б).

Актуальність громадянської освіти, необхідність включення відповідних знань у зміст загальної середньої освіти, зокрема профільної, зумовлена засадами державної політики у сфері освіти та принципами освітньої діяльності. Відповідно до абз. 23-26 ч. 1 ст. 6 *Закону України «Про освіту»*, ними також є: виховання патріотизму, поваги до культурних цінностей українського народу, його історико-культурного надбання і традицій; формування усвідомленої потреби в дотриманні Конституції та законів України, нетерпимості до їх порушення; формування поваги до прав і свобод людини, нетерпимості до приниження її честі та гідності, фізичного або психологічного насильства, а також до дискримінації за будь-якими ознаками; формування громадянської культури та культури демократії. У цьому контексті показово, що метою повної загальної середньої освіти, як закріплено у ч. 1 ст. 12 означеного Закону, є всебічний розвиток, виховання і соціалізація особистості, яка здатна до життя в суспільстві та цивілізованій взаємодії з природою, має прагнення до самовдосконалення і навчання впродовж життя, готова до свідомого життєвого вибору та самореалізації, відповідальності, трудової діяльності та громадянської активності. До ключових компетентностей, формування яких забезпечує досягнення цієї мети, віднесено також і громадянські та соціальні компетентності, пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей (Закон України, 2017).

Викладене вище, а також детальний аналіз *компетентнісного потенціалу* громадянської та історичної освітньої галузі, її основних завдань, загальних та конкретних результатів навчання, представлених у Додатках 17 і 18 проекту *Державного стандарту профільної середньої освіти* (МОН України, 2023), наводить на думку, що громадянська освіта має бути обов'язковим складником змісту профільної середньої освіти, при цьому дискусійними залишаються питання обсягу навчального матеріалу, конкретних тем тощо. Наразі

звернення до відповідного зарубіжного досвіду сприятиме розв'язанню означеної проблеми.

Питання реалізації громадянської освіти не втрачало своєї актуальності в нашій державі. Як зазначено в *Концепції розвитку громадянської освіти в Україні (2018)*, «виклики, пов'язані з формуванням активного та відповідального громадянина із розвиненим почуттям власної гідності, стійкою громадянською позицією, готовністю до виконання громадянських обов'язків, потребують комплексного підходу до вирішення поставлених завдань в умовах модернізації системи освіти України». Громадянська освіта, відповідно до цього документу, — це освіта, яка ґрунтується на національних та загальнолюдських цінностях, спрямована на формування та розвиток громадянських компетентностей, які надають особі можливість реалізовувати і захищати права та свободи людини і громадянина, відповідально ставитися до прав та громадянських обов'язків, дотримуватися їх, відігравати активну роль у суспільному житті з метою захисту демократії і верховенства права, а також на усвідомлення громадянами, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Громадянська освіта покликана надати громадянам змогу краще розуміти та реалізувати свої права в умовах демократії, відповідально ставитися до своїх прав та обов'язків, брати активну участь у суспільно-політичних процесах, а також усвідомлено забезпечувати захист, утвердження та розвиток демократії (Кабінет Міністрів України, 2018).

Складником громадянської освіти є правові знання, зокрема, про державний устрій, місцеве самоврядування, права, свободи, обов'язки людини і громадянина, їх захист на різних рівнях тощо, а також розвиток умінь/здатностей учнів брати активну участь як громадянина в житті держави/суспільства, у розв'язанні проблем і вирішенні справ місцевого значення, використовувати механізми захисту прав.

Зазначимо, що із здобуттям Україною суверенітету в 1991 році розпочалося і впровадження поглибленого навчання правознавства у старшій профільній школі, зокрема в гімназіях і ліцеях — закладах освіти нового типу (як правило, у великих містах) або через створення в загальноосвітніх школах відповідних класів/груп (Ремех, 2007).

У 1990-х — на початку 2000-х років в старшій школі викладали низку предметів/курсів правознавчого змісту, серед яких: «Права людини» (автори програми В. Денисов, П. Рабінович, Л. Заблоцька,

І. Усенко, В. Семенов); «Правознавство» для шкіл (класів), гімназій, ліцеїв з поглибленим вивченням правознавства (автори програми: І. Усенко, І. Омельченко, С. Максимова, О. Наровлянський); «Конституція України» (автори програми: І. Усенко, О. Наровлянський); «Основи правознавства» для 9-11 класів із поглибленим вивченням правознавства та вищих професійних училищ (автор програми Н. Ткачова); «Основи правознавства» (10-11 класи) для ліцеїв, гімназій, класів із поглибленим вивченням правознавства (автори програми І. Котюк, О. Котюк) (Ремех, 2023 b). Програми предметів, які передбачали вивчення учнями систематизованого курсу правознавства, будувалися, як правило, за зразком програм із такої дисципліни для закладів вищої освіти та включали теми/питання з теорії держави і права, основних галузей права України, міжнародного права, процесуального права (МОН України, 2017; Рябовол, 2015).

У наших попередніх працях проведено аналіз навчально-методичного забезпечення навчання правознавства в 10-11 класах на профільному рівні та схарактеризовано основні тенденції цього процесу (Рябовол, 2013):

– переорієнтація навчання старшокласників правознавства на особистісний, компетентнісний, діяльнісний, аксіологічний, людиноцентричний підходи;

– оптимізація цільового, змістового, організаційного, контрольно-результативного компонентів системи навчання правознавства для задоволення сучасних вимог і потреб особи, суспільства, держави у правовій освіті;

– спрямованість мети і завдань курсів з поглибленого вивчення правознавства на розвиток особистості учня з необхідним обсягом правих знань, умінь і навичок їх застосування;

– спрямованість навчання на формування правових ціннісних орієнтацій учнів, переконаності в суспільній і особистій цінності права, правової компетентності, сприяння їхній правовій адаптації та соціалізації.

Аналіз *досвіду реалізації* громадянської освіти, у тому числі навчання правознавства, в старшій школі зарубіжних країн свідчить, що залежно від освітнього законодавства та національних освітніх стандартів певної країни, воно є обов'язковим або необов'язковим компонентом. При цьому, відповідні курси спрямовані на формування правової культури учнів, розумінню їхніх прав і обов'язків, готовності й здатності до активної громадянської участі. У деяких європейських країнах старшоклас-

ники вивчають курси, що охоплюють такі тематичні блоки:

- основи права (основні принципи права, правові норми, закон правовідносини, юридична відповідальність тощо);
- правові системи (правові системи різних держав і їх порівняння, цивільне право, кримінальне право, адміністративне право, конституційне право тощо);
- цивільне право (цивільні права, договірні відносини, право власності, сімейне право тощо);
- кримінальне право (кримінальні правопорушення, їх види, кримінальний процес, права підозрюваних і обвинувачених у кримінальному процесі тощо);
- конституційне право (принципи та норми конституційного права, структура та повноваження органів державної влади, права та обов'язки громадян, процедури зміни конституції тощо);
- міжнародне право (міжнародне право прав людини, міжнародне гуманітарне право, договірне право міжнародних організацій тощо).

В окремих країнах зміст курсу правознавства включає теорію, філософію та історію права, правові прецеденти тощо. У Швеції обов'язковий для всіх учнів старшої школи предмет «Суспільствознавство» (або «Суспільні науки») також включає питання права, політики, економіки, соціальних наук, інших аспектів суспільного життя. У старшій школі Польщі учні вивчають курс «Освіта громадянина», метою якого також є формування правової культури та громадянської свідомості, засвоєння знань про закони, права та обов'язки громадян, основи державного ладу, принципи демократії. У деяких школах Польщі вивчають також курс «Знання про суспільство» («Суспільствознавство»), складником якого є правові знання (Амельченко, 2017).

На рівні політики ЄС громадянська освіта позиціонується як механізм забезпечення й підвищення демократичної стійкості об'єднання через сформовані у громадян ЄС громадянські компетентності як здатності брати участь у демократичному житті на рівній основі, реалізувати свої громадянські права на практиці, а також обговорювати й формувати цінності ЄС. Європейська модель громадянської освіти передбачає не стільки набуття певного обсягу знань, скільки залучення учнів до різноманітних видів діяльності на рівнях класу та школи як моделі спільноти, що функціонує за демократичними принципами. Як встановила Н. Ротар, в ЄС сформована та інкорпорована в

простір політики ідея, що розвиток громадянських компетентностей готує учнівство до ефективної та конструктивної участі в суспільно-політичному та професійному житті (Круглашов, Ротар та ін., 2022).

У попередніх наших працях, присвячених моделям навчання учнів громадянства, з'ясовано, що в країнах Європейського Союзу поняття «громадянська освіта» еволюціонувало від «Civics education» (отримання знань у сфері суспільство-знавства, політології, історії, права) до «Citizenship education» (формування громадянськості) (Ремех, 2023 а). Проведене дослідження виявило різні підходи до організації громадянської освіти в зарубіжних, зокрема європейських, країнах. При цьому можемо констатувати, що як така громадянська освіта, у тому числі правові знання, є *обов'язковим складником змісту профільної освіти*. Загалом європейська модель громадянської освіти орієнтована на засвоєння учнями комплексу знань про устрій суспільства і держави, місце та роль у ньому громадянських інститутів та власне громадян як активних, залучених учасників демократичних процесів на різних рівнях. На основі зарубіжного досвіду вбачаємо *два варіанти* впровадження громадянської освіти у профільній школі:

- 1) окремий курс «Громадянська освіта»;
- 2) інтеграція відповідного змісту в інші предмети/курси як-от історія тощо.

Перспективним наразі є залучення до подальшого дослідження означеного питання фахівців-практиків та експертів у цій галузі — вчителів предметів/курсів історичної та громадянської освітньої галузі, методистів, представників громадськості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- Амельченко, Н. (2017, 11 вересня). *Аналіз сучасних навчальних програм щодо громадянської освіти та політичної системи України. Досвід громадянської освіти в країнах Європи*. Лабораторія законодавчих ініціатив. «Програма USAID «РАДА: підзвітність, відповідальність, демократичне парламентське представництво», <http://surl.li/rsqpf>
- Закон України «Про освіту». (2017, 5 вересня). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
- Іщенко, А.Ю., Зубченко, С.О., Карпенко, М.М., Лозовий, В.С., & Черненко, Т.В. (2017). *Безпекові виміри освітньої політики: світовий досвід та українські реалії* : аналіт. доп. Київ: НІСД. https://niss.gov.ua/sites/default/files/2017-10/AD_Vymiry-polityky_druk-1a7fe.pdf
- Кабінет Міністрів України. (2018, 3 жовтня). *Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні* (710-р). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-p>
- Круглашов, А.М., (ред.), Ротар, Н.Ю. (ред.), Цікул, І.В. (ред.), Богачик, Т.С., Чебанник, В.І., Недокус, І.С., Нечаева-Юрійчук, Н.С., & Равлик, І.О. (2022). *Громадянська освіта в умовах безпекових викликів і загроз* : навчальний посібник. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т. <http://surl.li/suokg>
- Міністерство освіти і науки України. (2017). *Правознавство. 10-11 класи. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів (профільний рівень)*. <http://surl.li/suooqd>
- Міністерство освіти і науки України. (2023, 10 жовтня). *Проект державного стандарту профільної середньої освіти*. <https://mon.gov.ua/storage/app/media/gromadske-obgovorennnya/2023/10/30/HO-proyekt.Derzhstandartu.profilnoyi.serednoyi.osvity-30.10.2023.pdf>
- Ремех, Т.О. (2023а). Актуальність європейської моделі громадянської освіти для України. *Педагогічна компаративістика і міжнародна освіта — 2023: горизонти інновацій* : зб. матеріалів VII Міжнародної наукової конференції (Київ, 25 травня 2023 р.). Київ-Тернопіль: Крок, 249-252. <https://lib.iitta.gov.ua/736454/>
- Ремех, Т.О. (2023b) Становлення освіти для демократії в Україні на межі ХХ–ХХІ століть. У *Topical aspects of social science disciplines and innovative methods and technologies of their learning and teaching: scientific monograph*. Riga, Latvia: «Baltija Publishing», 244-262. <https://lib.iitta.gov.ua/735492/>
- Ремех, Т.О. (2007). Профільне навчання та допрофільна підготовка учнів в загальноосвітніх навчальних закладах з правознавства та інших суспільних дисциплін. *Історія України*. 29-30, 3-20.
- Рябовол, Л.Т. (2013). Становлення поглибленого (профільного) вивчення правознавства в незалежній Україні. *Збірник наукових праць УДПУ імені Павла Тичини*. Вип. 3., 244-253.
- Рябовол, Л.Т. (2015). *Система навчання правознавства учнів основної і старшої школи* : дис. докт. пед. наук. Київ: Інститут педагогіки НАПН України, 600 с.
- Klein, J.I., Rice, C., & Levy, J.C. (2012). *U. S. Education Reform and National Security*. <http://surl.li/sqtik>

CIVIC EDUCATION IN SPECIALIZED SCHOOLS IN UKRAINE AND FOREIGN COUNTRIES

Scientific report at the methodological seminar "Specialized Secondary Education: Challenges and Ways of Implementation" on April 4, 2024

Liliia Riabovol

DSc in Pedagogy, Professor, Chief Research Fellow of the department of social science education of the Institute of Pedagogy of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Tetiana Remekh

PhD in Pedagogy, Senior Researcher, Head of the Department of Social science education of the Institute of Pedagogy of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

Abstract. *The scientific report outlines a key approach to understanding the role of education, in particular civic education, at the current stage of social development as a factor in ensuring national security. The analysis of the competence potential of the civic and historical educational field led to the conclusion that civic education should be a mandatory component of the content of specialized secondary education. As a result of the study, different approaches to the organization of civic education in European countries were identified. The analysis of foreign experience made it possible to establish that civic education is designed to ensure the formation of civic competence and is a mandatory component of the content of upper secondary professional education, in turn, an important component of the content of civic education is legal knowledge and values. It is found that the European model of civic education is focused on the acquisition by students of a set of knowledge about the structure of society and the state, the place and role of civic institutions in it and citizens themselves as active, involved participants in democratic processes at various levels. Based on foreign experience, two options for implementing civic education in upper secondary specialized schools in Ukraine are proposed: a separate integrated course «Civic Education»; integration of relevant content into other subjects/courses like history etc.*

Keywords: *legal material; integrated course; competence potential; European model of civic education.*

Дата публікації: 22 квітня 2024 р.